

Mətnyaratmada təyin əvəzlilərinin rolu

Aftab Yaşar qızı Hacızadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dillər Universiteti
E-mail: afahajizada@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. Ş.A. Mahmudova,
 filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva

Açar sözlər: mətn, əvəzlik, təyin əvəzliyi, prepozisiya, isim, məna

Ключевые слова: текст, местоимение, определенное местоимение, предлог, существительное, значение

Key words: text, pronoun, definite pronoun, preposition, noun, meaning

Müasir ingilis dilində əvəzlilərin mətnyaratma xüsusiyyətləri artıq sübut olunub.

All təyin əvəzliyi əlaqəli mətnlərin düzəldilməsində mühüm rola malikdir. İngilis dilində bu əvəzlik mətndə subyektlə birlikdə işlənərək, subyekti daha da konkretləşdirir və onunla birlikdə cümlənin üzvü olur.

Təyin əvəzlilər mətndə prepozisiya mövqeyində işlənir və bu da subyekti daha da konkretləşdirir.

All təyin əvəzliyi mətndə ümumiləşdirici mənaya malikdir. O, mətnə topluluq bildirən isimlərin əvəzinə və ya onların təyini kimi işlənilə bilər və mətn daxilindəki əlaqəliliyi təmin etməkdə böyük rol oynayır. Nümunəyə baxaq:

Numerous films and books have been made about their murders.

They were kept under the house prison by the Bolsheviks. Firstly, all were promised to leave the country. However, all the Bolsheviks did not keep their word, and all were exiled to Siberia. After being under house arrest in Siberia for several months, the Bolsheviks burned all of them alive. Although their death were hidden at the time, later it became clear that all had been murdered. All were believed to have been killed in the most brutal way.

Bu əvəzlik mətndə həm sifəti, həm də ismi əvəzlik kimi də işlənə bilər. Bu halda o, pre- və postpozisiyada işlənir və yenə də subyekti konkretləşdirir. Məsələn:

From the outside, Paul looked like his mother. He did not have a father, but he loved his family that was all.

All təyin əvəzliyi müasir ingilis dilində mətnlərdə mətn daxili bədiiliyi, ifadəliliyi artırmaq üçün də geniş istifadə olunur. *All* təyin əvəzliyinin olduğu çox sayda atalar sözləri, idiomatik birləşmələr mövcuddur və onlara mətnlərdə tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn:

Atalar sözləri	Tərcümələri
All good things must come to an end.	Hər şeyin bir sonu var.
All that glitters is not gold.	Hər parlayan qızıl deyil.
A rising tide lifts all boats.	Yüksələn gərginlik bütün işləri alt-üst edə bilər.
Courage overcomes all obstacles.	Cəsurlar dünyada bütün maneələri dəf edə bilər.

(The love of) money is the root of all evil.	Pul hərisliyi bütün cinayətlərin başlanğıcıdır. Çox pul hərisliyi insanı istənilən cinayətə sövq edə bilər.
Patience is a plaster of all sores.	Səbir hər dərdə dərmandır.

İndi isə bu atalar sözlərindən bəzilərini mətndə nəzərdən keçirək:

Eugene's prayer for Clayton's return was in vain. Although Clayton managed to avoid seeing Mary for a few days, the situation did not last long. He opened his eyes again and saw that he was in front of Maria's house. Clayton hesitated for a moment, but managed to knock at the door. It was Eugene who opened the door.

It was a beautiful and magical summer for Mary. When Mary came on stage, she saw Clayton there. That gave her a special desire to dance better. But this time Maria was not happy to see Clayton there, because Clayton was one of them. He did not keep his word to them. It reminded her proverb: '*All that glitters is not gold*'.

Göründüyü kimi, mətnə işlədilən *all* təyin əvəzlikli atalar sözü mətnin məzmununu anlamağa kömək edir və bu vəziyyət bədii mətnlərin tərkibində əlaqəliliyin yaranmasında mühüm rol oynayır, mətndəki mənanı bədii, ifadəli və intensiv nəzərə çatdırır.

Ə. Abdullayev yazır ki, əlaqəli mətn müxtəlif elementlərlə bağlanmış zəncirə oxşayır (1, s. 131). O, (əlaqəli mətn) yalnız sözlərin cümlə daxilində birləşməsi ilə məhdudlaşmır. Belə ki, fərqli cümlə növləri də öz aralarında müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir və bir-birilə müəyyən münasibətdə olurlar. Bədii mətni (və ümumiyyətlə, istənilən mətni formalaşdıran cümlələr arasında zaman, məkan, səbəb-nəticə, müqayisə, qarşılaşdırma və s. kimi semantik münasibətlər vardır.

Each təyin əvəzliyi əvvəlcə qrup halında deyilmiş və ya nəzərdə tutulmuş əşya və ya şəxslərin hər bir üzvünü, hər bir nümayəndəsini fərqli şəkildə bildirmək üçün işlədilir (7, s. 106). Məsələn:

Some people came to the show that night. *Each* had a blue flag in his/her hand. It was hot enough to go anywhere. When she returned home, she felt very tired. As she approached the house, she smelled something. She turned to the street and saw that they had a fire truck in front of the block and that there were too many of them.

Mətnə *each* təyin əvəzliyi cümlələr arasında aktualizator kimi çıxış edir (6, s. 105). Məsələn: *Each* of them were happy. Samad himself could not hide his happiness either. *Each* day of the year he was in that village, and it made him very happy. He enjoyed *each* minute of it. He went to the sea side *each* day of the week; he worked in the garden *each* day, etc.

Each təyin əvəzliyi fərqli funksiyalarda işlədilə bilər: ismi əvəzlik kimi mübtəda, tamamlıq; sifəti əvəzlik kimi isə təyin funksiyasında çıxış edə bilər. Qeyd edək ki, *each* təyin əvəzliyi mübtəda funksiyasında çıxış edərkən feil təkdə işlədilir. Nümunələrə baxaq:

When I entered the room, there were six men. *Each* was ready to answer my questions (subject). I approached and asked a question *each* (object). *Each* man answered me step by step. (attribute)

Every təyin əvəzliyinin mətnyaratmada rolu.

Bu əvəzlik sayıla bilən tək isimlərin qarşısında sifəti əvəzlik kimi işlənir və mətnin müxtəlif elementlərinin bağlanması mühüm rol oynayır.

Qeyd edək ki, *every* təyin əvəzliyi təyin rolunda çıxış edərkən ismin qarşısında heç bir artıqlaşdırma işlənir. Məsələn:

Among **every** girl she was such a spirit. They went to the hotel **every** day, and her mother worked on until **every** afternoon. **Every** Sunday when the days were fair, she looked out of her kitchen window and longed to go where the meadows were. (8, s. 30) (Qızların arasında o, elə bil ruh idi. Onlar hər gün otelə gedirdilər və anası isə hər gün günortaya qədər işləyirdi. O, günlərin gözəl olduğu hər bazar günü mətbəxinin pəncərəsindən bayıra baxırdı və çəmənliklərin olduğu yerə getmək istəyirdi).

Digər nümunə:

No artist in the formulating of conceptions, her soul still responded to these things, and **every** sound and **every** sigh were welcome to her because of their beauty. (Konsepsiyaların formalaşmasında heç bir sənətçi yox idi, onun ruhu hələ də bunlara cavab verirdi və gözəlliyinə görə hər bir səs və hər nəfəs ona xoş gəlirdi) (8, s. 31).

Every təyin əvəzliyi mətn daxilində -body (everybody) və -one (everyone) sözləri ilə birləşərək mürəkkəb və sinonim sözlər yarada bilər. Bu sözlər cümlədə bir-birini əvəz edə bilər. Nümunələrə baxaq:

*G. Brander was a man of fortune. **Everybody** knew him in the city. In him there were joined, to a remarkable degree, the wisdom of the opportunist, and everyone perceived his position* (8). (C. Brander həyatda bəxti gətirən adam idi. Şəhərdə hamı onu tanıyırdı. Onda fürsətcinin müdrikliyi diqqətəlayiq dərəcədə müşahidə olunurdu və hamı onun mövqeyini dərk edirdi).

Bu əvəzlilərin iki forması var:

- 1) ümumi hal forması: Everybody, everyone;
- 2) yiyəlik hal forması: everybody's, everyone's.

Nümunələrə baxaq:

*The men in the party could see how she treated him. **Everybody** understood that she tried to hurt him. In the same way, he had been guilty, and she had been out of love with him. **Everybody** could observe it except him. He only needed **everybody's** support.* (Məclisdəki insanlar onun onunla necə rəftar etdiyini görürdülər. Hamı onun onu incitməyə çalışdığını başa düşdü. Eyni şəkildə, o, günahkar idi və o, artıq onu sevmirdi. Ondan başqa hamı bunu müşahidə edə bilirdi. Onun ehtiyacı olan yeganə şey hamının dəstəyi idi).

Ümumi halda olan sözlər əvəzlik kimi işlənərək cümlədə mübtəda, tamamlıq funksiyasında çıxış edir. *Everybody* və *everyone* əvəzliləri mübtəda funksiyasında işləndikdə cümlədə feil təkdə işlənir. Məsələn:

*This man, three times Congressman from different regions of the USA has never been married. **Everybody** knows it. **Everybody** believes if he gets married, he might fall in love with a girl.* (ABŞ-in müxtəlif bölgələrindən üç dəfə konqresmen olan bu adam heç vaxt evlənməyib. Bunu hamı bilir. Hamı inanır ki, əgər o, evlənsə, ancaq həmin qıza aşiq ola bilər).

Everybody/everyone təyin əvəzliləri mətn daxilində sözünü ilə birləşərək mətnin məzmununun daha aydın ifadə olunmasında və mətnin semantik münasibətlərinin möhkəmlənməsində mühüm əhəmiyyətə malik olur. Məsələn:

*His presence in this city at this particular time was due to the fact that his political fences needed careful repairing. He talked nearly **to everyone/everybody** in the Congress, and managed to weaken their political position. **To everybody's** surprise, there were enough votes to his re-election.* (Onun belə bir vaxtda şəhərdə olması, siyasi görüşlərinin yenidən formalaşması ilə əlaqədar idi. O, Konqresdə demək olar ki, hər kəslə/hamı ilə danışdı və onların siyasi mövqeyini zəiflətməyə nail oldu. Hər kəsi təəccübləndirən o idi ki, onun yenidən seçilməsi üçün kifayət qədər səs toplanmışdı).

Mətnlərin həcmindən asılı olmayaraq, onların tərkibində işlədilən əvəzliyin mənası nə zaman açılsa və onun işlənmə yeri düzgün müəyyən olunarsa, o zaman mətn bitmiş hesab edilə bilər. Yəni mətnin həcmi mətnə işlədilən çox əvəzliyin mənasının açılmasından asılı ola bilər. Mənası açılmış əvəzlilər, xüsusilə də təyin əvəzlilər, işarə əvəzliləri və s. ingilis dilində mətn düzəltmə faktoru kimi fəaliyyət göstərir. Məlumat üçün qeyd edək ki, bu qayda, nəinki ingilis dilində işlədilən əvəzlilərə, o cümlədən Azərbaycan dilində işlədilən əvəzlilərə də şamil edilə bilər. K. Abdullayev bu cür əvəzliləri deaktualizator adlandırır və mətnin cümlələrini ayıran vasitə kimi xarakterizə edir (2, s. 12).

Qeyd edək ki, təyin əvəzlilərinin mətnin tərkibində işlənməsi bir tərəfdən vəhdətdə olan avtonom cümlələrin təşkilində, onların arasında struktur-qrammatik əlaqələrin əmələ gəlməsində, digər tərəfdən, mənanın aydınlaşmasında, konkretləşməsində aparıcı rol oynayır. Məsələn:

That summer, those places looked very beautiful.

Each day of the week Jennie came for the clothes. Every day he used to hear the doorbell, and opened it enthusiastically. Senator found himself more and more interested in her, and in time he managed to remove her timidity and fear that caused her to feel uncomfortable in his presence. Day by day the rumor about them was spreading to everybody. Everyone was beginning to understand the relationship between them (8). (Həmin yay, o yerlər çox gözəl görünürdü. Həftənin hər günü Cenni paltarları götürmək üçün onun otağına gəlirdi. Hər gün o, qapının zəngini eşitməyə adət etmişdi və onu çox həvəslə açırdı. Senator anlayırdı ki, o, hər keçən gün onunla (Cenni ilə) daha çox maraqlanır. Zaman keçdikcə o, Cennidə olan utanqacılığı yox edə bildi. Cenninin onun yanında olanda hiss etdiyi və onda narahatçılıq yaradan qorxu hissi də getdikcə yox olmağa başladı. Onların arasında baş verənlərlə bağlı şeyə gündəngünə hamıya yayılmağa başladı).

Göründüyü kimi, mətnə fərqli əvəzlilər, o cümlədən təyin əvəzlilər də işlədilmişdir. Bu əvəzlilər mətnin mənasının tam formalaşmasına, açılmasına xidmət edir. Əvəzlilərin mənası özündən əvvəlki və bəzən də sonrakı cümlələrin mənasında asılı ola bilər. Ə. Abdullayev yazır ki, mətndəki cümlələrin birinin əvəzlilə başlaması onun özündən əvvəlki cümlələrlə daha yaxından əlaqədə olduğunu göstərən faktordur (1, s. 132).

Müasir ingilis dilində əvəzlilərin 11 növü müəyyən olunub. Təyin əvəzliləri onlardan biridir.

Müasir ingilis dilində təyin əvəzliləri aşağıdakı sözləri ehtiva edir: *all, each, every, everybody, everyone, everything, either, other, another.*

Təyin əvəzliləri həm ismi, həm də sifəti əvəzlik kimi işlənə bilər.

Onların hər birinin mətnin formalaşmasında mühüm və özlərinəməxsus rolları vardır:

- 1) mətn daxilində ümumiləşdirici mənaya malik olanlar;
- 2) mətnin formalaşmasında qrup halında xatırladılmış və ya nəzərdə tutulmuş məfhumları fərqli şəkildə bildirmək üçün işlədilənlər;
- 3) mətn daxilində yalnız tək isimlərin qarşısında sifəti əvəzlik kimi işlədilənlər;
- 4) mətn daxilində mürəkkəb və sinonim sözlər kimi istifadə olunanlar;
- 5) mətn daxilində mücərrəd məfhum, əşya və heyvan adları bildirənlər;
- 6) əvvəlcədən xatırladılmış iki şəxsi, əşyanı və ya iki fikri bildirmək üçün işlədilənlər;

Əvəzlilər, xüsusilə təyin əvəzlilər mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq, onların mənalarını dəqiqləşdirmək üçün geniş istifadə olunur.

Təyin əvəzlilər mətn daxilində həm prepozisiyada, həm də postpozisiyada işlənə bilər. Mətn daxilində onların subyektə konkretləşdirmə gücləri vardır.

Məqalənin aktuallığı. Müasir ingilis dilində təyin əvəzliliklərin öyrənilməsi, fərqləndirilməsi, müəyyən edilməsi məqalənin aktuallığını təşkil edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik müasir dilçilikdə təyin əvəzliliklərin növlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə tədqiq edilən vasitələri tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digər hərbi sahə ilə maraqlanan şəxslərin düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1998.
3. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı: Mü-tərcim, 2015.
4. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986.
5. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi (müqayisəli təhlil təcrübəsi). Bakı: Elm, 2001.
6. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1997.
7. Бенвенист Э. Общая лингвистика М.: Прогресс, 1974.
8. https://www.goodreads.com/book/show/307794.Jennie_Gerhardt
9. Барабаш Т.А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1983.
10. Barsova O.M., Shapkin A.P., Blokh M.Y. Theoretical English Grammar. Moscow, 1968.
11. Bolinger D. Pronouns and Repeated Nouns. Bloomington. India: Indiana University Linguistics Club, 1977.

А.Я. Гаджизаде

Роль определяющих местоимений в формировании текста

Резюме

В статье рассматривается роль определяющих местоимений в формировании текста. Сначала в нем дается некоторая информация о тексте, его основных особенностях, а затем в статье анализируются определяющие местоимения. Одиннадцать видов определяющих местоимений были полностью объяснены на примерах. Эквиваленты английских предложений в Азербайджане могут проиллюстрировать основные моменты определяющих местоимений при формировании текста.

A.Y. Hajizade

The role of the defining pronouns in text forming

Summary

The article deals with the role of defining pronouns in text forming. It firstly gives some information about the text, its main features, and then the defining pronouns have been analyzed in the article. The eleven kinds of the defining pronouns have been fully explained through examples. The equivalents of the English sentences in Azerbaijan may illustrate the main points of the defining pronouns in text forming.

Redaksiyaya daxil olub: 13.12.2021